

τώρα και στο αντίγραφο του έργου του που έφθασε στα χέρια μου) ότι «εὐρών παιδίον ἄρρεν τοῦ πατρὸς αὐτοῦ ὡς μηνῶν ὀκτώ γεννηθὲν ἐκ τῆς θυγατρὸς τοῦ ἡγεμόνος Σινώπης Σπεντιάρ νομίμου γυναικός..., οὔσης οὖν τῆς μητρὸς τοῦ παιδὸς καὶ μητριᾶς αὐτοῦ τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἐν τῷ παλατίῳ ἕνεκα παραμυθίας τοῦ τυράννου, στείλας ἓνα τῶν ἀρχόντων ἐκ τῶν υἱῶν τοῦ Ἑβρενέζ, Ἄλιν ὀνόματι,... ἐν τῷ οἴκῳ τῆς ῥηθείσης τὸ παιδίον ἐπνιξεν. Ἐπὶ τὴν αὐριον δὲ καὶ αὐτὸν τὸν Ἄλιν ἐθανάτωσε, τὴν δὲ μητέρα τοῦ παιδός, καὶ μὴ βουλομένην, τῷ δούλῳ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ τῷ Ἰσαὰκ εἰς γάμον ἡρμόσατο».

Μπορῶ, τάχα, νὰ καταγγείλω ὡς Ἕλλην τὴν ὠμὴ αὐτὴ ἀπανθρωπία τοῦ νεαροῦ Μωάμεθ; Ἐχω, τάχα, τὸ δικαίωμα – ὅταν τόσοι Χριστιανοὶ αὐτοκράτορες, ἀρχηγοὶ τοῦ Γένους μου, ἔκαμαν τέτοιες καὶ χειρότερες ἀπανθρωπίες – νὰ πῶ ὅτι ἡ φοβερὴ πράξη τοῦ Μωάμεθ τὸν χαρακτηρίζει ὡς βάρβαρο; Ντρέπομαι πού εἶμαι ἀναγκασμένος νὰ ὁμολογήσω ὅτι δὲν τῶχω τὸ δικαίωμα αὐτό. Θὰ εἶχα, βέβαια, τὸ δικαίωμα ν' ἀντιμετωπίσω, ὡς Ἀρσένιος, τὸν Μιχαὴλ Παλαιολόγο. Δὲν ξέρω, ὅμως, ἂν θὰ εἶχα τὴν ἠθικὴ δύναμη νὰ τὸ κάμω. Ἄφοῦ, λοιπόν, δὲν ξέρω ἂν θὰ εἶχα τὴ δύναμη τοῦ Ἀρσενίου, δὲ νομίζω ὅτι μπορῶ νὰ κρίνω καὶ νὰ καταδικάσω ἐγὼ τὸν Μωάμεθ. Θὰ τὸν κρίνει ὁ υἱὸς τοῦ ἀθρώπου, βάζοντάς τον – ὅταν ἀκουσθεῖ ἡ μεγάλη φωνὴ τοῦ ἀετοῦ πού θὰ πεῖ: «οὐαί, οὐαί, οὐαί τοὺς κατοικοῦντας ἐπὶ τῆς γῆς» – στὴν ἴδια γραμμὴ μὲ τὴν Εἰρήνη τὴν Ἀθηναία, μὲ τὸν Μιχαὴλ Παλαιολόγο καὶ μὲ τόσοις καὶ τόσοις ἄλλοις πού, χωρὶς ν' ἀνήκουν στοὺς βαρβάρους καὶ ἀφοῦ γνώρισαν τὸν Ἐσταυρωμένο καὶ τὸν προσκύνησαν, ἐπνιξαν ἢ τύφλωσαν ἀνυπεράσπιστα ἀθῶα πρόσωπα.

6

Ὅταν πῆρε ὁ νεαρὸς Μωάμεθ τὴν ἐξουσία στὰ χέρια του, δὲν ἀποκάλυψε ἀμέσως τὶς προθέσεις του. Ἦξερε ὁ τολμηρὸς καὶ φιλόδοξος νέος νάναί καὶ συνετός. Τὴν ἄλλη του μητριᾶ, τὴν κόρη τοῦ δεσπότη τῆς Σερβίας Γεωργίου, «χριστιανικωτάτην οὔσαν», τὴν ἔστειλε πίσω στὸν πατέρα της, «φοβηθεῖς» (ὅπως μοῦ ἔλεγε ὁ Δούκας) «μὴ πως ὁ πατὴρ αὐτῆς ἐγείρη κατ' αὐτοῦ τὴν τῶν Οὐγγρων μάχην, τῆς ἡγεμονίας αὐτοῦ ἔτι μὴ παγιωθείσης». Ἡ στάση του, τοὺς πρώτους μῆνες, ἦταν ἀμεμπτη, «οὐχ ὡς θέλων εἰρηνικῶς καὶ εὐνοικῶς διάγειν καὶ ἡγεμονεύειν, ἀλλὰ καιρὸν ἐξαγοράζων». Καὶ στοὺς δικούς μας, στοὺς πρέσβεις πού ἔστειλε ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος, φέρθηκε καλὰ καὶ ἀνανέωσε μαζί τους μὲ ὄρκους τὶς συνθήκες ἀγάπης καὶ φιλίας. Διαβάζω στὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ φίλου μου τοῦ Δούκα τὰ χαρακτηριστικὰ λόγια:

«Ὁμοίως καὶ οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει τότε οἰκοῦντες δύστηνοι Ῥωμαῖοι καὶ δυστυχεῖς σὺν τῷ δεσπότη Κωνσταντίνῳ» (ὁ Δούκας ὀνόμαζε τελευταῖο βασιλέα τὸν Ἰωάννη, ἐπειδὴ ὁ Κωνσταντῖνος δὲν εἶχε προλάβει νὰ στεφθεῖ στὴν Ἀγία Σοφία), «μαθόντες καὶ αὐτοὶ τὴν ἐναλλαγὴν τῆς ἡγεμονίας, ἔστειλαν πρέσβεις χάριν παραμυθίας καὶ τῆς ἀρχῆς τὴν καθεδρίαν προσαγορεύσοντες, τίνες τίνα; οἱ ἄρνες τὸν λύκον, οἱ στρουθοὶ τὸν ὄφιν, οἱ ψυχορραγοῦντες τὸν θάνατον. Ἐκεῖνος δέ» (ὁ Μωάμεθ) «... φιλικὸν προσωπεῖον ἐνδυθεὶς ὡς μαθητῆς τοῦ μεταμορφωθέντος εἰς ὄφιν Σατανᾶ, ἀποδέχεται τὴν πρεσβείαν καὶ γράφει νέας διαθήκας, καὶ ὁμνυεὶ θεὸν τοῦ ψευδοπροφήτου καὶ τὸν συνώνυμον αὐτοῦ προφήτην... ἐφ' ὄρου ζωῆς αὐτοῦ ἐν ἀγάπῃ καὶ ὁμονοίᾳ μετὰ τῆς πόλεως καὶ τοῦ δεσπότη Κωνσταντίνου..., καὶ τὴν εὐνοίαν καὶ διάθεσιν ἦν ἐκἐκτικτὸ ὁ πατὴρ αὐτοῦ μετὰ τοῦ βασιλέως Ἰωάννου τοῦ προβεβασιλευκότος καὶ τοῦ δεσπότη Κωνσταντίνου τοῦ νῦν, ἐν αὐτῇ τῇ γνώμῃ καὶ αὐτὸς ζῆσαι καὶ τεθνήξαι... Ὁμοίως καὶ οἱ τῆς Βλαχίας καὶ οἱ τῶν Βουλγάρων καὶ οἱ τὰς νήσους κατοικοῦντες, Μυτιληναῖοι, Χῖοι, Ῥόδιοι, ἐκ τοῦ Γαλατοῦ Γενουίται, ἐκ πάντων ἐλθόντες σὺν δώροις προσεκύνησαν τῷ ὡς ἀληθῶς σαρκοβόρῳ δαίμονι, καὶ λαβόντες τὰ πιστὰ κατὰ τὸ δοκοῦν αὐτοῖς ἀπήεσαν».

Θυμάμαι καλὰ ὅτι μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες φράσεις ποὺ μοῦ εἶπε ὁ Δούκας, ὅταν τὸν γνώρισα στὴ Λέσβο, ἦταν ἡ φοβερὴ ἐκείνη φράση ποὺ τὴ διαβάζω καὶ τώρα στὸ βιβλίο του καὶ ποὺ χαρακτηρίζει ὡς «ψυχορραγοῦντας» ὅσους ζοῦσαν στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ τὸν Μωάμεθ ὡς «τὸν θάνατον». Οἱ «ψυχορραγοῦντες» πῆγαν νὰ χαιρετίσουν καὶ νὰ προσκυνήσουν «τὸν θάνατον». Ἐλάχιστες φράσεις, ἀπ' ὅσες ἔχω ἀκούσει ἢ διαβάσει στὴ ζωὴ μου, ἔχουν μιὰ τόσο φοβερὴ ποιητικὴ διατύπωση. Ὁ Δούκας εἶχε μέσα του μιὰ κρυφὴ καὶ ἀκαλλιέργητη ποιητικὴ δύναμη ποὺ δὲν τὴν εἶχαν οὔτε ὁ Σφραντζῆς, οὔτε ὁ Κριτόβουλος, οὔτε ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης. Ἔτσι, μὲ τὶς παραπάνω λέξεις του, διατύπωσε ἓνα ποιητικὸ ἐπίγραμμα ποὺ ἀνατριχιάζω ἀκόμα διαβάζοντάς το. Ναι, τὸ αἶσθημα ποὺ εἶχε κυριεύσει καὶ μένα, προπάντων ἀπὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1452, βρῖσκει τὴν πιὸ ἀληθινὴ καὶ τὴν πιὸ τραγικὴ του ἔκφραση στὶς λέξεις τοῦ Δούκα. Ὄταν ἀποφάσισα νὰ φύγω ἀπὸ τὸν Μυστρά, γιὰ νὰ πάω στὴν Κωνσταντινούπολη, ἤξερα ὅτι θάφευγα ἀπὸ τὸν τόπο ὅπου μποροῦσε νὰ εἶχε σημειωθεῖ ἡ νέα ἀρχὴ, καὶ ὅτι θὰ πῆγαινα στὴν πόλη ὅπου προετοιμαζόταν τὸ τέλος. Ὡστόσο, δὲν εἶχα φθάσει καὶ ὡς τὸ σημεῖο νὰ ὀνομάζω ὅσους ζοῦσαν στὴν Κωνσταντινούπολη, πολὺ πρὶν ἀρχίσει ἡ πόλιορκία, «ψυχορραγοῦντας». Ἡ εἰκόνα τῶν ψυχορραγούντων ποὺ πᾶνε νὰ προσαγορευ-

σουν τὸ θάνατο εἶναι φρικιαστική. Κ' ἡ εἰκόνα αὐτὴ ἦταν ἀληθινή, ἀδιάφορο ἂν οἱ ἴδιοι, ποὺ στὸ 1451 ψυχορραγοῦσαν, κατάφεραν — τὶς τελευταῖες ὥρες — νὰ ζωντανέψουν περισσότερο κι' ἀπὸ τοὺς πιὸ ζωντανοὺς καὶ νὰ γίνουν ἥρωες.

7

Ὁ Μωάμεθ προσποιήθηκε, λοιπόν, τὸν ἀγαθὸ καὶ τὸν φίλο τῆς εἰρήνης. Χάιδεψε καὶ ἀποκοίμισε μὲ ὠραῖα λόγια καὶ δῶρα τοὺς Χριστιανοὺς πρέσβεις, «καὶ σὺν αὐτῷ τῷ ἐπιτρόπῳ Οὐγγρίας Ἰάγγω» (Θύνυάδη) «τριῶν ἐτῶν εἰρήνην ἀσφαλίσάμενος, αὐτὸς κατὰ τοῦ Καραμάν ἐκστρατεύει προφάσει αἰτίας ὡς αὐτὸς τῶν Χριστιανῶν ὑπάρχει φίλος ἀκίβδηλος, καὶ οἱ Χριστιανοὶ τὴν φιλίαν τὴν πρὸς αὐτὸν ἔχουσιν ἀδόλωτον ἄλλοεθνεῖς ὄντες καὶ ξένης θρησκείας, ὁ δὲ Καραμάν Μουσουλμάνος ὢν καὶ λατρεύων τὰ τοῦ Μωαμέδ ἀεὶ καὶ πάντοτε οὐ παύεται διεγείρων πολέμους καὶ ταραχὰς ἐν καιρῷ περιστάσεως». Ἦταν φυσικὸ νὰ σκεφθεῖ ὁ Μωάμεθ, ὅπως εἶχε σκεφθεῖ ἄλλοτε κι' ὁ πατέρας του ὁ Μουράτ, ὅτι πρὶν ἀπὸ κάθε σύγκρουση μὲ τοὺς Χριστιανοὺς ἔπρεπε νὰ ξεκαθαρίσει τὴν κατάσταση στὰ βάρη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἐξουδετερώνοντας τὸ τελευταῖο ὑπόλειμμα τῶν Σελτζουκιδῶν, τὸν ἀμετανόητο ἀντάρτη Καραμάν (ὅλοι τὸν ἔλεγαν Καραμάν, ἐνῶ τ' ὄνομά του ἦταν Ἰμπραήμ κ' ἦταν ἀφέντης τῆς Καραμανίας). Ὁ πατέρας του δὲν εἶχε καταφέρει νὰ τὸν ἐξαφανίσει. Ὁ Μωάμεθ ἦταν ἀποφασισμένος νὰ δώσει ὀριστικὸ τέρμα στὴν ἀνωμαλία ποὺ ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐπικρατεῖ στὰ σύνορα τῆς Φρυγίας. Καί, ἀφοῦ συγκέντρωσε ὅσες δυνάμεις χρειαζόταν, ἐμφανίσθηκε μόνος του ἐκεῖ κάτω.

Οἱ «ψυχορραγοῦντες» στὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ «μωρὰ τῶν Ῥωμαίων συναγωγή», ὅπως μοῦ ἔλεγε ὁ Δούκας, «ἐσκέψατό τινα ματαίαν βουλήν». Στὴν Κωνσταντινούπολη ζοῦσε ἕνας θεῖος τοῦ Μωάμεθ (ἔλεγαν πῶς ἦταν ἀδελφὸς τοῦ πατέρα του), ὁ Ὁρχάν. Σκέφθηκαν, λοιπόν, οἱ δικοὶ μας ὅτι ἡ εὐκαιρία ἦταν κατάλληλη — τῶρα ποὺ ὁ Μωάμεθ βρισκόταν στὰ βάρη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας — νὰ τοῦ στείλουν πρέσβεις καὶ νὰ τὸν ἐκβιάσουν. Καὶ πῆγαν οἱ Ἕλληνες πρέσβεις γιὰ νὰ τοῦ ποῦν ὅτι πλήθη Μουσουλμάνων συρρέουν καὶ προσκυνοῦν τὸν Ὁρχάν ὡς ἀρχηγό τους καὶ ὅτι, ἂν δὲ δεχθεῖ ὁ ἀμηρᾶς νὰ διπλασιάσει τὴν «πρόσοδον» ποὺ συνήθιζε νὰ δίνει στὸν Ἕλληνα αὐτοκράτορα, ὁ Ὁρχάν θ' ἀφεθεῖ ἐλεύθερος γιὰ ν' ἀναγορευθεῖ ἀρχηγὸς τῶν Τούρκων στὴ Θράκη. Πρὶν παρουσιασθοῦν οἱ Ἕλληνες πρέσβεις στὸν Μωάμεθ, εἶδαν τὸν βεζύρη Χαλίλ. «Ταῦτα καὶ ἄλλα πλείω ὁ Χαλίλ πάσιας ἀκούσας (καὶ γὰρ ἦν διὰ παντὸς φίλος τῶν Ῥωμαίων ἐκ δύο τινῶν αἰτιῶν· ἡ μὲν μία τὸ εἶναι προσηνῆ κατὰ γνώμην καὶ ἡμερον, ἡ δὲ ἕτέρα ὅτι ἦν δωρο-

λήπτης...), ἀκούσας οὖν τοὺς παρὰ τοῦ βασιλέως λόγους καὶ συγκλήτου τοὺς μηνυθέντας τῷ ἡγεμόνι Μεχεμέτ, οὕτως πρὸς τοὺς ἀποκρισαρίους ἐφθέγγετο· ὦ ἀνόητοι καὶ μωροὶ Ῥωμαῖοί..., ὁ παρωχηκῶς ἡγεμών» (ὁ Μουράτ) «ἡμερος καὶ εἰς πάντας ἀκραιφνῆς φίλος ἐτύγχανε καὶ χρηστῆς συνειδήσεως ἄνθρωπος· ὁ δὲ νῦν ἡμέτερος ἡγεμών Μεχεμέτ οὐκ ἔστι τῆς τοσαύτης γνώμης, ἣν ὑμεῖς θαρρεῖτε... Εἰ βούλεσθε τὸν Ὁρχάν δεῖξαι ἡγεμόνα ἐν Θράκη, δεῖξατε· εἰ τοὺς Οὐγγρους μελετᾶτε διαπερᾶσαι τὸν Δάνουβιν» (τὸν Ἰστρο τὸν λέγαμε καὶ Δάνουβιν ἢ Δανούβιο) «ἐλθέτωσαν· εἰ καὶ ὑμεῖς βούλεσθε τοῦ καταδραμεῖν καὶ λαβεῖν ἅ πρὸ πολλοῦ ἀπωλέσασθε, τοῦτο ποιήσατε· πλήν γινώσκετε ὅτι εἰς οὐδὲν τούτων εὐδοκιμήσετε, ἀλλὰ μᾶλλον καὶ ὁ δοκεῖτε ἔχειν ἀρθήσεται ἀφ' ἡμῶν». Οἱ Ἕλληνες πρέσβεις ἐπέμειναν νὰ μεταβιβάσει ὁ Χαλίλ τὰ αἰτήματα καὶ τὶς ἀπειλὲς τοὺς στὸν ἀμηρᾶ, καὶ ὁ καλὸς μας φίλος Χαλίλ, ὁ «δωρολήπτης», συμμορφώθηκε μὲ τὴν παράκλησίν του, ἀφοῦ μάταια προσπάθησε νὰ τοὺς κάμει ν' ἀλλάξουν γνώμη καὶ τακτική. Ὁ Μωάμεθ, σύμφωνα μὲ ὅσα μοῦ εἶπε ὁ Δούκας καὶ μὲ ὅσα γράφει καὶ στὸ βιβλίον του, «θυμοῦ πλησθεὶς οὐκ εἶχε τί ποιῆσαι». Ἡ διατύπωση αὐτῆ τοῦ Δούκα δὲν ἔχει πραγματικὰ τὸ νόημα ὅτι δὲν ἤξερε τί νὰ κάμει. Ὁ Μωάμεθ ἤξερε πολὺ καλὰ τί εἶχε νὰ κάμει. Συμβιβάσθηκε μὲ τοὺς πρέσβεις τοῦ Καραμάν (ὁ τελευταῖος, σὲ λίγο, χάθηκε γιὰ πάντα μέσ' στὰ βουνά), καὶ στοὺς δικούς μας πρέσβεις μίλησε μὲ μεγάλη γλύκα, λέγοντάς τους: «ἤδη διασυντόμως ἐν Ἀδριανουπόλει μέλλομεν εἶναι, κάκεῖ ἐλθόντες ἅπαντα τὰ τῷ βασιλεῖ καὶ τῇ πόλει ἀναγκαῖα ἀναγγεῖλατέ μοι, καὶ ἐτοίμως ἔχω τοῦ δοῦναι πᾶν τὸ ζητούμενον».

Εἶναι περίεργο ὅτι, ἐνῶ ὁ Δούκας ποὺ μισοῦσε τὸν Μωάμεθ, «τὸν πρὸ τοῦ ἀντιχρίστου ἀντίχριστον» (ὅπως τὸν ὀνόμαζε συχνά), δίνει στὸν Μωάμεθ — ἐπιμένοντας στὴν ἀκρίβεια τοῦ περιστατικοῦ ποὺ ἐμνημόνευσα παραπάνω — κάποιο πρόσχημα γιὰ τὴν ἀθέτηση τῶν ὀρκῶν του ἀπέναντί μας, ὁ Ἰμβριος Κριτόβουλος ποὺ ἀφιέρωσε τὸ ἔργο του στὸν Μωάμεθ, καὶ ποὺ κάνει πῶς τὸ γράψε γιὰ νὰ διαλαλήσει τὴ δόξα του, δὲ μνημονεύει τίποτε παρόμοιο, κ' ἐμφανίζει τὸν Μωάμεθ, χωρὶς καμμιάν ἀφορμὴ καὶ πρόφασιν, ν' ἀθετεῖ τοὺς λόγους του καὶ νὰ πατάει τοὺς ὀρκούς του. Τὸ σημεῖο αὐτό, καθὼς καὶ πολλὰ ἄλλα σημεῖα στὴν ἱστορικὴ διατριβὴ τοῦ Κριτόβουλου, μοῦ ἔχουν κάμει μεγάλη ἐντύπωση. Δὲ βρίσκω διόλου ὅτι εἶχε δίκιο ὁ ἀπλοϊκὸς καὶ ἀγαθὸς Χριστιανὸς καὶ Ἕλληνας ποὺ μοῦ ἔφερε — ἐδῶ ποὺ τώρα βρίσκομαι — τὸ ἀντίγραφο τοῦ ἔργου τοῦ Κριτόβουλου, λέγοντάς μου ὅτι μοῦ τὸ φέρνει γιὰ νὰ ἰδῶ σὲ τί βάθος προδοσίας γκρεμίστηκε ἡ ψυχὴ ἐνὸς Ἕλληνα. Ὁ Κρι-

τόβουλος, κολακεύοντας ἀπὸ τῆ μιᾶ μεριά τὸν ἀήττητο Μωάμεθ με λόγια συμβατικά καὶ ψεύτικα, ἔγραψε ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά — με δῆθεν ἀντικειμενικὸ καὶ ἀδιάφορο τρόπο — ἀλήθειες πού καταδικάζουν τὸν Μωάμεθ καὶ τοὺς Τούρκους. Ἐκείνη τὴν τελευταίον καιρὸν δὲ μάταια προσπάθησε νὰ πείσει ὁ Κριτόβουλος τὸν Μωάμεθ νὰ ἐνθουσιασθεῖ με τὸ ἱστορικὸ βιβλίον του καὶ νὰ βάλει νὰ τὸ μεταφράσουν στὴν τουρκικὴ γλῶσσα· διαβάζοντας τὸ χειρόγραφο τοῦ Κριτόβουλου, ὁ νικητὴς καὶ τροπαιοῦχος Μωάμεθ κατάλαβε περισσότερα ἀπ' ὅσα κατάλαβαν οἱ δικοὶ μας πού τὸν κατηγοροῦν.

Χωρὶς νὰ κάνει καμμιά μνεῖα τοῦ περιστατικοῦ πού, βάζοντας τὸν Χαλίλ νὰ μᾶς ὀνομάζει «ἀνοήτους καὶ μωρούς», διηγεῖται ὁ Δούκας, ὁ Κριτόβουλος λέει καθαρὰ καὶ ξάστερα ὅτι ὁ Μωάμεθ δὲ χρειάστηκε καμμιά πρόφαση γιὰ νὰ πατήσει τοὺς ὄρκους του καὶ νὰ τὰ βάλει με τὸν Κωνσταντῖνον. «Καὶ πρῶτα μὲν σπένδεται Ῥωμαίοις καὶ βασιλεῖ Κωνσταντίνω· μετὰ δὲ τοῦτο καὶ Καραμάνω τῶ τῆς ἄνω Φρυγίας τε καὶ Κιλικίας ἐπάρχοντι, ἔς γε τὸ παρὸν λυσιτελεῖν τοῦτο τοῖς αὐτοῦ πράγμασιν ἡγησάμενος. Ἐπειτα ἔς ἐξέτασιν καθίσταται τῆς ὅλης ἀρχῆς, τὰς τε τῶν ὑπ' αὐτῶ γενῶν στρατείας φιλονεικῶν, καὶ τοὺς μὲν ἐκβάλλων, τοὺς δὲ ἀντείσάγων τῶν σατραπῶν... Ἐτι δὲ τοὺς καταλόγους καὶ τὰς τάξεις τῶν στρατευμάτων ἐξήτασε... Πρὸς δὲ τούτοις ὀπλων τε καὶ βελῶν καὶ τῶν ἐς τὴν τοῦ πολέμου χρεῖαν τε καὶ παρασκευὴν ἀναγκαίων τε καὶ χρησίμων συλλογὴν ἐποιεῖτο». Ἀφοῦ τὰ ἐτακτοποίησε ὅλα — καὶ δὲ χρειάστηκε παρὰ μόνον ἓνα ἔτος γιὰ νὰ τὰ τακτοποιήσῃ — «εὐθύς ὅλος γίνεται τοῦ προκειμένου σκοποῦ· ὁ δὲ ἦν· φρούριον ἐρμυνὸν ἔγνω τειχίσαι ἐν τῶ Βοσπόρῳ ἀπὸ τοῦ τῆς Εὐρώπης μέρους καταντικρὺ τοῦ πέραν φρουρίου τῆς Ἀσίας, ταύτη ἡ στενότατόν τε καὶ ῥωδέστατον, καὶ διαλαβεῖν τὸν πορθμὸν, καὶ ξυνάψαι τὰς ἡπείρους ἀμφοτέρων Ἀσίαν τε καὶ Εὐρώπην, καὶ ἐφ' αὐτῶ ποιήσασθαι τὴν τούτων διάβασιν, ὅταν αὐτῶ βουλομένῳ ᾖ...». Ὁ σκοπὸς τοῦ Μωάμεθ ἦταν ὀλοφάνερος. Ὄταν, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1452, ἄρχισε νὰ χτίζει τὸ φρούριον, ἔδειξε με τὴν πράξιν του αὐτὴ καθαρὰ ὅτι εἶχε σκοπὸν νὰ παρασπονδήσῃ.

8

Κ' οἱ δικοὶ μας στὴν Κωνσταντινούπολιν μπῆκαν ἀμέσως στὸ νόημα. «Βασιλεὺς δὲ Κωνσταντίνος», ὅπως γράφει ὁ Κριτόβουλος, «καὶ οἱ τῆς πόλεως τοῦτο μαθόντες, δεινὸν ἡγοῦντο τὸ πρᾶγμα καὶ μεγάλων κακῶν ἀρχὴν καὶ δουλείας πρόδηλον ἀφορμὴν, νομίζοντες, ὅπερ ἦν ἀληθές, ἐπιτειχισμὸν σφίσι τε αὐτοῖς καὶ τῇ πόλει παρασκευάζεσθαι τοῦτο, καὶ δυσφόρως ἔφερον». Στὸ σημεῖον αὐτὸ συμπίπτουν ἀπόλυτα τὰ ὅσα λέει ὁ Κριτόβουλος με ὅσα μοῦ εἶχε πει καὶ

ἔγραψε ὁ Δούκας. Κ' οἱ δύο τους λένε ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἔστειλε πρέσβεις στήν Ἀδριανούπολη γιά νά παραπονεθοῦν καί γιά νά παρακαλέσουν τόν Μωάμεθ νά ἐγκαταλείψει τήν ἰδέα νά χτίσει τὸ φρούριο.

Ἄλλο Δούκας λέει ὅτι οἱ πρέσβεις τοῦ Κωνσταντίνου μίλησαν στόν Μωάμεθ μέ τόν ἀκόλουθο τρόπο : «Ἡμεῖς ἤδη τήν σήμερον ἔτος ἐστί που ἑκατοστόν καί ἐπέκεινα ἀφ' οὗ τήν Ἀδριανούπολιν ὁ σὸς πάππος» (δηλαδή, ὁ πάππος τοῦ πάππου του) «Μωράτ ὁ τοῦ Ὁρχάν υἱὸς ἔλαβε· καί ἔκτοτε συνθήκας ποιήσαντες οἱ ἐκ τοῦ γένους αὐτοῦ καταγόμενοι μέχρι σοῦ, οὐδεὶς ἐμελέτησε πύργον ἢ κωλύβην πῆξαι ἐν τῇ αὐλῇ τῆς πόλεως... Ὁ γὰρ σὸς πάππος ὁ Μεχεμέτ βουλευθεὶς ἐν τῇ πρὸς ἀνατολήν κειμένη τοῦ πορθμοῦ γῆ κτίσαι φρούριον, παρακλητικῶς, καί ὡς υἱὸς πρὸς πατέρα, τήν αἴτησιν οὐ μικρὰν ὁ Μεχεμέτ πρὸς τόν βασιλέα Μανουήλ ἐποίησε· ὅθεν καί κατένευσε ἐπὶ σκοπῶ ὅτι ἐν τῇ ἀνατολῇ ἀκοδόμητο τὸ ἔργον... Τὸ δὲ σὺ τήν νῦν καλῶς ἔχόντων πάντων σὺν σοί, ὁρῶμεν ἀσφαλῶς ὅτι μέλλεις τήν θάλασσαν τήν Ποντικήν ἀβατον ποιῆσαι τοῖς Φράγκοις καί τήν πόλιν λιμοκτονῆσαι καί τὰς εἰσόδους τῶν ἐν αὐτῇ τελουμένων κομμερκίων κωλύσαι. Δεόμεθα οὖν ταύτην τήν βουλήν ἀπόκοπον, καί ἐσόμεθα φίλοι σου χρηστοὶ καθὰ καί σὺν τῷ πατρί σου τῷ χρηστῷ ἡγεμόνι· εἰ βούλει καί τέλος δίδόναι, δώσομεν». Ὁ Μωάμεθ ἔδωσε τήν πιὸ ἰταμὴ ἀπάντησι : «Ἐγὼ ἐκ τῆς πόλεως οὐ λαμβάνω τι, ἐκτὸς τῆς τάφρου οὐκ ἔχει οὔτε κέκτηται τι. Καί γὰρ εἰ ἤθελον κτίσαι ἐν τῷ ἱερῷ στομίῳ φρούριον, οὐκ εἶχε δίκαιον τοῦ κωλύειν με. Πάντα γὰρ ὑπὸ τὴν ἐμήν ἐξουσίαν εἰσὶν καί τὰ πρὸς ἀνατολήν κείμενα τοῦ στομίου φρούρια, καί ἐντὸς αὐτῶν Τοῦρκοι κατοικοῦσι, καί τὰ ἐν τῇ δύσει ἀοικα ἐμὰ εἰσι... Ἀπέλθατε, εἶπατε τῷ βασιλεῖ· ὁ νῦν ἡγεμὼν οὐκ ἔστι τῶν πρώην ὁμοῖος· ἃ οὐκ ἠδύναντο ἐκεῖνοι ποιῆσαι, οὗτος ὑπὸ τὴν χεῖρα καί εὐκόλως ἔχει τοῦ πράξαι, καί ἃ οὐκ ἐβούλοντο ἐκεῖνοι, οὗτος θέλει καί βούλεται. Καί ὁ ἔλθων ἀπὸ τοῦ νῦν ἕνεκα τῆς ὑποθέσεως ταύτης ἀφαιρεθήσεται τὴν δорάν». Καί δὲν ἀστερευόταν διόλου ὁ Μωάμεθ, ὅταν ἔλεγε ὅτι ἦταν ἔτοιμος νά γδάρει ὅποιον θᾶστελνε ὁ Κωνσταντῖνος ξανὰ γιά νά τοῦ πεῖ τὰ ἴδια.

Ἄλλο Κριτόβουλος ἀποφεύγει νά ἐμφανίσαι τόν Μωάμεθ τόσο ἰταμό. Ὡστόσο, ἂν ἡ ἀπάντησι τοῦ Μωάμεθ, ὅπως τὴν καταγράφει ὁ Κριτόβουλος, διαφέρει κάπως στή φρασεολογία, τὸ νόημα εἶναι τὸ ἴδιο. Στὸ βάθος, μάλιστα, τὸν ἐκθέτει στὰ μάτια τῆς ἱστορίας ὁ Κριτόβουλος τὸν Μωάμεθ, ὅταν τὸν βάζει νά σφραγίζει τὴν ἀπάντησίν του μέ τὰ λόγια : «Σπονδὰς δὲ οὔτε λύω οὔτε βουλήσομαι, μενόντων καί ἡμῶν κατὰ χώραν καί μηδαμοῦ τὰ ἡμέτερα

πολυπραγμονούντων μηδὲ περιεργάζεσθαι βουλομένων». Ἔτσι, καὶ τὴν ἴδια ἀκόμα τὴ στιγμὴ πού ὁ Μωάμεθ, ἀνεγείροντας τὸ φοβερὸ κάστρο, προετοίμαζε τὸν ἀποκλεισμὸ τῆς Βασιλεύουσας, ἐβεβαίωνε τὸν Κωνσταντῖνο ὅτι δὲν εἶχε τὴν πρόθεση νὰ λύσει τὶς σπονδές.

Ὁ Μωάμεθ, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1452, πῆγε μόνος του γιὰ νὰ διαλέξει τὸ κατάλληλο μέρος ὅπου ἔπρεπε ν' ἀνεγερθεῖ τὸ φρούριο καὶ γιὰ νὰ ἐπιβλέπει — νὰ συμβάλει μάλιστα καὶ μὲ τὰ χέρια του, δίνοντας τὸ παράδειγμα τῆς ἀγγαρείας — στὴν ἀνέγερση. Καὶ διάλεξε τὸ στενωπὸ μέρος τοῦ Βοσπόρου, πλάϊ στὴν κώμη τῶν Ἀσωμάτων. Ὡς τὸ τέλος τοῦ φθινοπώρου τὸ τεράστιο ἔργο εἶχε τελειώσει καὶ ὁ Μωάμεθ γύρισε στὴν Ἀδριανούπολη. Ὁ Κριτόβουλος γράφει ὅτι τὸ φρούριο ἔχει «μέγεθος... οὐ κατὰ φρούριον, ἀλλὰ πολίχνη προσεικός». Καὶ «πετροβόλοις μηχαναῖς... τὰς ἐπάλξεις» (ὁ Μωάμεθ) «ὀπλίζει τῶν τε πύργων καὶ μεταπυργίων καὶ προπυργίων, τὰς δὲ μεγίστας τῶν μηχανῶν τίθησι παρὰ τὴν θάλασσαν», καὶ μάλιστα μὲ τέτοιον τρόπο «ἐπαμφοτερίζουσας» ὥστε νὰναι βέβαιο ὅτι ὄχι μόνο τὰ μεγάλα πλοῖα θάταν ἀδύνατο νὰ περάσουν, ἀλλὰ καὶ «τὸ σμικρότατον ἀκάτιον» θὰ παραδινόταν, ἂν τὸ ἀποφάσιζε ὁ φρούραρχος, «ὑποβρύχιον τῷ βυθῷ».

9

Μόλις γύρισε ὁ Μωάμεθ στὴν Ἀδριανούπολη, δὲν ἄφησε νὰ χαθεῖ οὔτε δευτερόλεπτο. Ὁ Κριτόβουλος, ἐκθειάζοντας τὴ δραστηριότητά του, ξεσκεπάζει ταυτόχρονα τὴ φύση του πού, ἀντίθετα ἀπὸ τὴ φύση καὶ τῶν πιὸ βίαιων προκατόχων του, τὸν ὠθοῦσε ἀδίστακτα στὴν παρασπονδία: «Ὁ δὲ τὴν πάλαι οἱ μελετωμένην βουλήν καὶ ὃν ὠδινε λογισμὸν ἐν τῇ ψυχῇ καὶ πρὸς ὃν ἔφερον αὐτῷ πάντα σκοπὸν ἐξ ἀρχῆς ἐς πέρας ἄγειν ἤδη διενοεῖτο καὶ μηκέτι μελλήσειν μηδ' ἐν ἀναβολαῖς εἶναι· ἡ δὲ ἦν πόλεμον ἐξενεγκεῖν Ῥωμαίοις καὶ βασιλεῖ Κωνσταντίνῳ καὶ πολιορκίαν τῇ πόλει». Ἐκάλεσε, λοιπόν, ἀμέσως ὅλους «τοὺς ἐν τέλει» σ' ἓνα μεγάλο στρατηγικὸ συμβούλιο καὶ τοὺς μίλησε μ' ἓναν τρόπο πού, ἂν βασισθῶ σὲ ὅσα γράφει ὁ Κριτόβουλος, ἔδειχνε ὄχι μόνο τὴν ἠγετική του ἀποφασιστικότητα, ἀλλὰ καὶ τὶς ἱστορικές του γνώσεις καὶ τὴ μεγάλη πολιτικὴ σκέψη του. Ὁ λόγος του ἄρχισε μὲ τὴ φράση:

«Ἄνδρες φίλοι καὶ τῆς ἡμετέρας ἀρχῆς, ὅτι μὲν οἱ ἡμέτεροι πρόγονοι τὴν ἀρχὴν τήνδε ἦν ἔχομεν μετὰ πολλῶν ἀγώνων τε καὶ κινδύνων τῶν μεγίστων ἐκτήσαντο, καὶ ἐς δεῦρο διαδοχῇ τῇ σφῶν αὐτῶν διασώσαντες, παῖς παρὰ πατρός ἐκδεχόμενοι, παρέπεμψαν εἰς ἐμέ, πάντες ἴστε δήπου καλῶς, οἱ μὲν ὑμῶν καὶ κοινωνοὶ ἐνίων ἔργων ἐν μέρει γεγονότες ἐκείνοις, ὅσοιπερ ἐν τῇδε τῇ νῦν μάλιστα

καθεστηκυία ηλικία τυγχάνετε πρεσβύτατοι ὄντες, οἱ δὲ καὶ παρὰ τῶν πατέρων ἀκοῇ παρειληφότες, ὅσοι νέοι ἐστέ».

Ἔστερ' ἀπὸ μιᾶ σοφῆ ἱστορικῆ ἀνασκόπηση τοῦ παρελθόντος, εἶπε ὁ Μωάμεθ καθαρὰ καὶ ξάστερα στοὺς συγκεντρωμένους «σατράπας... καὶ στρατηγούς καὶ ἰλάρχας καὶ ταγματάρχας καὶ ἡγεμόνας τῶν τάξεων» ὅτι τὸ γένος τῶν Τούρκων δὲ θὰ ἡσυχάσει ἂν δὲν καταληφθεῖ ἢ καταστραφεῖ ἡ Κωνσταντινούπολη :

«Ἄπλοῦς ὁ λόγος· αἰροῦμαι ἢ μετ' αὐτῆς καὶ τὴν ἡμετέραν ἔχει ἀρχὴν, ἢ ταύτης χωρὶς καὶ ταύτην γε ξυναποβαλεῖν». Ἡ τὰ πάντα (ἄρα, καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη) ἢ τίποτε· αὐτὸ ἦταν τὸ σύνθημα ποῦ ἔδωσε ὁ Μωάμεθ. Καὶ ἐπειδὴ φοβόταν ὅτι κάμποσοι, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὶς μάταιες παλαιότερες πολιορκίες, θὰ θεωροῦσαν καὶ τὸ νέο ἐγχείρημα μάταιο, ἐξήγησε τοὺς λόγους ποῦ εἶχαν προκαλέσει τὶς προηγούμενες ἀποτυχίες ἢ ἀτυχίες. Καὶ δὲν ἀφῆκε κἂν τὰ μέλη τοῦ μεγάλου στρατηγικοῦ συμβουλίου νὰ σκεφθοῦν ἂν ἔχει δίκιο ἢ ὄχι. Σκοπὸς του ἦταν νὰ διατάξει καὶ ν' ἀπαιτήσῃ ὑπακοή, καὶ ὄχι νὰ συμβουλευθεῖ ὅσους κάλεσε γύρω του :

«Μὴ τοίνυν ἀναβολαῖς ἐτι κεχρώμεθα, ἀλλὰ κατὰ τάχος ἐσβάλλωμεν ἐς αὐτὴν πᾶσι τοῖς ὑπάρχουσιν, οὕτω γνώμην ἔχοντες, ἢ ταύτην ἐλεῖν τε καὶ ἐξελεῖν, ἢ μηδὲν ταύτης ἐπαναστῆναι, εἴ γε δὴ καὶ τεθνάναι δέοι, ἕως ἂν ταύτης γενώμεθα κύριοι. Ἐγὼ δὲ καὶ αὐτὸς πρῶτος παρέσομαι ὑμῖν καὶ τῶν πόνων προθύμως συμμετασχῆσω, καὶ πᾶσιν ἐπιστατήσω καλῶς...».

Μὲ τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ Μωάμεθ γράφηκε ὁ πρόλογος τοῦ τέλους. Ὁ λόγος τοῦ νεαρῶτατου ἀρχηγοῦ τῶν Τούρκων δὲ συνιστοῦσε σκέψεις καὶ λέξεις· συνιστοῦσε ἤδη, τῆ στιγμῆ ποῦ οἱ λέξεις ἔβγαιναν ἀπὸ τὸ στόμα του, μιᾶ φοβερῆ καὶ τελεσίδικη πράξη.

10

Ἀφοῦ ἀποκάλυψε ὁ Μωάμεθ τὶς σκέψεις του καὶ τὴν ἀπόφασή του, ἔδωσε — τὴν ἴδια μέρα καὶ στὴν ἴδια συγκέντρωση — τὶς πρῶτες διαταγές γιὰ τὴν ἔναρξη τοῦ πολέμου. Ὁ Τουρκικὸς στρατὸς «κατατρέχει... τὰ περὶ τὴν πόλιν ἅπαντα καὶ τὸ ἄστυ μέχρι αὐτῶν τῶν πυλῶν», γράφει ὁ Κριτόβουλος. Καὶ συνεχίζει ὁ Ἰμβριος ἱστορικὸς τὴν ἀφήγησή του μ' ἓναν τρόπο ποῦ ἐμφανίζει τὸν Μωάμεθ ἀρνητὴ τῶν παραδόσεων καὶ τῶν ἀρχῶν ποῦ ἴσχυαν, ὡς τότε, στὶς σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων :

«Βασιλεὺς δὲ Κωνσταντῖνος καὶ οἱ τῆς πόλεως τῶν τε ἀθρόω τῆς μεταβολῆς τῶν τε παραλόγω τῆς ἐφόδου καταπλαγέντες καὶ πόλεμον ἀκήρυκτον ἐπελθόντα σφίσι θεασάμενοι παρ' ἐλπίδα (καὶ γὰρ ἤδη πρὸ μικροῦ ἔτυχον γεγονυῖαι αὐτοῖς αἱ σπονδαί), διαπρέσβεύεσθαι μὲν τοῦ λοιποῦ περὶ τούτων καὶ συμβάσεων καὶ εἰρήνης

μεμνήσθαι παντάπασιν ἀπέγνωσαν..., πολιορκίαν δὲ προσεδόκων... καὶ πόλεμον ἄσπονδον κατὰ γῆν τε καὶ θάλασσαν, καὶ ὅσα πολέμου κακὰ, ἄλωσιν τε καὶ τὰ τῆς ἀλώσεως πάθη, φόνον τε τῶν ἐν ἡλικίᾳ καὶ διαρπαγὴν τῶν ὑπαρχόντων καὶ σύλησιν ἱερῶν καὶ δουλείαν καὶ ὕβριν γυναικῶν τε καὶ παιδῶν».

Τὸ φθινόπωρο τοῦ σωτήριου ἔτους 1452 ἦταν ἡ πιὸ θολή καὶ πιὸ βαρεῖά ἐποχὴ στὴν ἱστορία τοῦ Γένους. Κάθε μέρα ποὺ περνοῦσε, ἡ νύχτα γινόταν μεγαλύτερη στὴν καρδιά τῶν Ἑλλήνων. Ὡστόσο, κάποια φύλλα ἐλπίδων ἀπόμεναν ποὺ δὲν εἶχαν ξεραθεῖ καὶ πέσει. Οἱ περισσότεροι, ὅμως, προτιμοῦσαν μέσα τους νὰ ξεραθοῦν κι' αὐτά, νὰ πέσουν καὶ νὰ τὰ πάρει ὁ ἄνεμος. Τὸ μέγα πλήθος στὴν Κωνσταντινούπολη — καὶ τὴ δούλευαν ἀδιάκοπα τὴν ψυχὴ τοῦ πλήθους οἱ μοναχοὶ καὶ οἱ μοναχές — μισοῦσε τὴν ἐλπίδα. Naί, κάθε ἐλπίδα ποὺ στηριζόταν στὴ βοήθεια τοῦ Πάπα καὶ τῶν Λατίνων ἦταν, γιὰ τὸ μέγα πλήθος, μισητὴ. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἦταν ταυτόχρονα (ἔτσι σκέπτομαι σήμερα) ἠθικὰ φριχτὸ καὶ ἠθικὰ μεγάλο. Τὸ Γένος, ποὺ δὲ μπορούσε νὰ σώσει μόνο του τὸν ἑαυτό του, δὲν ἤθελε καὶ νὰ σωθεῖ ἀπὸ ἄλλους. Τὸ αἶσθημα ποὺ κατεῖχε τὴν ψυχὴ τοῦ μεγάλου πλήθους δὲν ἦταν, βέβαια, καθαρὸ. Στὴν ἐπιφάνεια τῆς ψυχῆς αὐτῆς, μιὰν ἐπιφάνεια ποὺ τὴν εἶχαν θολώσει τὰ λιμνάζοντα ὕδατα νεκρωμένων παραδόσεων, ἡ ἀντίδραση σὲ κάθε ἐλπίδα, ποὺ ἐρχόταν ἀπὸ τὴ Δύση, δὲν εἶχε συνειδητὴ σχέση μὲ τὴν ὑπερηφάνεια τοῦ Γένους· τὴν ἀντίδραση τὴν τροφοδοτοῦσε μονάχα ἓνα μοιρολατρικὸ πείσμα· ἡ συνειδητὴ, μ' ἄλλα λόγια, στάση ἦταν ἡ προσκόλλησις στοὺς τύπους — λιγώτερο στὰ δόγματα καὶ πολὺ περισσότερο στοὺς τύπους — τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, ἡ ἀπέχθεια ἀπέναντι τῶν «ἀζυμιτῶν». Ὡστόσο, ἡ ψυχὴ τοῦ πλήθους εἶχε καὶ κάποιο βάθος ποὺ ἡ ἴδια του ἡ συνείδησις δὲ μπορούσε νὰ τὸ φθάσει. Στὸ βάθος αὐτό, ἡ Ἀνατολικὴ ἐκκλησία εἶχε συνυφανθεῖ μὲ τὸ Γένος. Ἐκεῖ μέσα — στὸ σκοτεινὸ βάθος τῆς ψυχῆς ποὺ τὸ φώτιζαν μυστικὲς ἀκτίνες — σημειωνόταν κάτι μεγάλο, κάτι ποὺ ἦταν ταυτόχρονα φριχτὸ καὶ μεγάλο. Ποιὸ ἀληθινὸ μεγαλεῖο δὲν εἶναι, τάχα, φριχτό;

11

Ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος θὰ συμεριζόταν, χωρὶς ἄλλο, τὰ αἰσθήματα τοῦ πλήθους. Καὶ μέσα του, τὰ θολὰ αὐτὰ αἰσθήματα — τὰ λιμνάζοντα ὕδατα — θάταν καθαρὰ καὶ ξάστερα. Ἡ ματιὰ του ἔφθανε, χωρὶς ἄλλο, ὡς τὸν πυθμένα τῆς ψυχῆς τοῦ Γένους. Μονάχα ἔτσι ἐξηγῶ τὸ γεγονός ὅτι κατάφερε νὰ δαμάσει μέσα του τὰ αἰσθήματα, ποὺ γιὰ ὅσους ἦταν θολὰ καὶ νοσηρὰ ἦταν ἀκατανίκητα. Ὑπερνικῶντας μὲ μεγάλον πόνον — μονάχα ὁ ἀληθινὸς ἠγέτης γνω-

ρίζει τὸν πόνο τῆς ἱστορικῆς εὐθύνης — τὰ αἰσθήματά του, τὴν ὑπερηφάνεια καὶ τὶς παραδόσεις του, ἔκαμε ὅ,τι περισσότερο μποροῦσε γιὰ νὰ συγκινήσει τὸν Πάπα, ὅλους τοὺς Λατίνους ἡγεμόνες, καὶ γιὰ νὰ προσελκύσει τοὺς Φράγκους στὴν Κωνσταντινούπολη. "Ὅταν οἱ παραδόσεις ὑπάρχουν μέσα σου σὰ σῶμα νεκρό, δὲ μπορεῖς νὰ τὶς δαμάσεις· καὶ δὲ μπορεῖς, γιὰτὶ νεκρώνουν καὶ τὸ πνεῦμα σου ποὺ καλεῖται νὰ τὶς δαμάσει. "Ὅταν, ὁμως, οἱ παραδόσεις εἶναι μέσα σου ζωντανές, τότε εἶναι καὶ τὸ πνεῦμα σου ζωντανό, κ' ἔτσι ἔχεις — ἂν τὸ ἀπαιτήσῃ ἡ περίσταση — τὴ δύναμη νὰ τὶς δαμάσεις, νὰ τὶς ἀναγκάσεις νὰ σιωπήσουν, νὰ θυσιάσεις ὡς ἓνα σημεῖο τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ σου θυσιάζοντας ἐκεῖνες.

Τέτοια ἦταν — τὸ πιστεύω ἀκράδαντα — ἡ περίπτωση τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Ὁ ἀδελφός του Ἰωάννης εἶχε ὑπογράψει τὸν Ἐνωτικὸν Ὅρο ἀπὸ πολιτικὴ σκοπιμότητα, ἀλλὰ καὶ μὲ κάποια ἀδιαφορία ἀπέναντι τῶν παραδόσεων. Γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο δὲ μπορῶ νὰ πῶ τὸ ἴδιο. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης εἶχε κι' αὐτὸς ἀρετές, ἀλλὰ εἶχε κάποια ἀναποφασιστικὴ ποὺ τὸν ἔκανε, ὅταν ἀναγκαζόταν πιά νὰ πάρει νευρικὰ μιὰν ἀπόφαση, νὰ τὴν παίρνει ὅπως - ὅπως, ν' ἀδιαφορεῖ γιὰ τὰ κριτήρια καὶ τὰ ἐλατήρια. Ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ἦταν μέγας, ἦταν ἐξίσου μέγας ὅσο κι' ὁ πρῶτος Κωνσταντῖνος. Ἐτσι, δὲ μπορῶ σὲ καμμιά περίπτωση νὰ παραδεχθῶ ὅτι, παίρνοντας τὴν ἀπόφαση ν' ἀνανεώσῃ τὸν Ἐνωτικὸν Ὅρο, τὴν πῆρε τὴν ἀπόφαση αὐτὴ ἀδιαφορώντας γιὰ τὶς παραδόσεις ποὺ ὑποχρεώθηκε νὰ θυσιάσει μέσα του.

12

Ἀπὸ τὸ ἔτος 1451 εἶχε ἀρχίσει ὁ Κωνσταντῖνος, προβλέποντας πιά θετικὰ ὅτι ἐγγίζει ἡ ὥρα, νὰ ζητάει τὴ βοήθεια τοῦ Πάπα. Τὴν ἀγία ἔδρα τῆς Ρώμης τὴν κατεῖχε Νικόλαος ὁ πέμπτος. Ὁ Κωνσταντῖνος ἔστειλε στὴ Ρώμη τὸν Ἀντώνιο Βρυέννιο Λεονάρδο. Ὁ Πάπας ἀπάντησε στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Κωνσταντίνου ποὺ τοῦ παράδωσε ὁ πρέσβυς, λέγοντάς του ὅτι, γιὰ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ βοήθεια ἀπὸ τὴ Δύση, πρέπει ὁ Ἐνωτικὸς Ὅρος νὰ ἐφαρμοσθεῖ πραγματικὰ καὶ οἱ Ἕλληνες ν' ἀναγνωρίσουν κεφαλὴ τους τὸν Πάπα. Σήμαινε, τάχα, ἡ ἀπάντηση αὐτὴ τοῦ Πάπα ἓναν ἐκβιασμό; Δὲν ἔχω τὸ δικαίωμα νὰ πῶ μὲ βεβαιότητα ναί. Ὅπως εἶχαμε ἐμεῖς τὶς δικές μας προκαταλήψεις, ἔτσι εἶχαν καὶ οἱ Δυτικοὶ τὶς δικές τους. Δὲ ζητοῦσαν, ἄλλωστε, ἐκεῖνοι τὴ συνδρομὴ μας. Ἐμεῖς ζητούσαμε — καὶ διακόσια χρόνια τὴ ζητούσαμε — τὴ δική τους συνδρομὴ. Ἀπὸ τὶς μέρες τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου δὲν κάναμε τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ ζητᾶμε κάθε τόσο τὴ βοήθεια τοῦ Πάπα. Πῶς ἦταν δυνατό

νά μή γεννηθεῖ καί μέσα του — μέσ' στήν ψυχή ὅποιουδήποτε Πάπα — ἡ ἐπιθυμία νά τόν ἀναγνωρίσουμε ἐκκλησιαστικό μας ἀρχηγό; Ποιός δικός μας πατριάρχης δέ θάκανε τὸ ἴδιο, ἂν ζητοῦσε ἡ Δύση τὴ συνδρομὴ του, καὶ ἂν ἤξερε ὅτι δὲ σώζεται ἡ Δύση χωρὶς τὴ συνδρομὴ αὐτή;

Νομίζω ὅτι ἔχω χρέος — ὡς Ἕλληνα καὶ ὡς Χριστιανὸς — νάμαι ἀντικειμενικὸς καὶ δίκαιος. Τώρα μάλιστα ξέρω ὅτι ὁ Πάπας Νικόλαος ὁ πέμπτος, προσιάντων ἀπὸ τὴν ἡμέρα ποῦ ἔμαθε ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολη πολιορκεῖται, ἔκαμε ὅ,τι μπορούσε γιὰ νά μᾶς στείλει βοήθεια. Δὲν εἶχε, ἄλλωστε, καὶ ὁ ἴδιος τὶς δυνατότητες ποῦ ἐμεῖς πιστεύαμε ὅτι εἶχε. Ἀπευθύνθηκε στοὺς Χριστιανούς ἡγεμόνες γιὰ νά τοὺς πείσει νά βοηθήσουν. Παράλληλα μὲ τὸν Πάπα, ἔστειλε κι' ὁ ἴδιος ὁ Κωνσταντῖνος πρέσβεις στὸν βασιλέα τῆς Γαλλίας, στὸν Γερμανὸ αὐτοκράτορα, στὴ Βενετία καὶ ἄλλοῦ, ζητώντας βοήθεια. Ὡστόσο, ἡ Γαλλία ἦταν ἀνάστατη. Ὁ βασιλεὺς Κάρολος ὁ ἕβδομος, ἀντιμετωπίζοντας μεγάλους στὴ χώρα του κινδύνους, δὲ μπορούσε τὴν ὥρα ἐκείνη νά βοηθήσει, ὅπως ἔγραψε ὁ ἴδιος στὸν καρδινάλιο Βησσαρίωνα ποῦ ἀγωνιοῦσε στὴ Ρώμη γιὰ τὴν τύχη τοῦ Γένους του. Ὁ Γερμανὸς αὐτοκράτωρ ἦταν μπλεγμένος, ἐπίσης, σὲ μεγάλες δυσκολίες, καὶ οὔτε, ἄλλωστε, μπορούσε — κι' ἂν ἀκόμα ἦταν τὴν ὥρα ἐκείνη ἀπερίσπαστος καὶ ἡσυχος — νά ξεσηκώσει σὲ λίγους μῆνες τοὺς ἡγεμόνες ποῦ, λίγο ἢ πολὺ αὐτόνομοι, δὲν ἀναγνώριζαν τὸν αὐτοκράτορα παρὰ ὡς τὴ δημοκρατικὴ τους κεφαλή. Ὅσο γιὰ τὴ Βενετία, αὕτη ἀποφάσισε τὴν τελευταία στιγμή — ὅπως θὰ πῶ παρακάτω, ἂν μοῦ τὸ ἐπιτρέψει ὁ Θεὸς — νά στείλει δέκα τριήρεις γιὰ νά βοηθήσουν τὴν πολιορκημένη Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ οἱ τριήρεις δὲν ἔφθασαν ποτὲ στὸν προορισμό τους.

Ὡστόσο, στὰ τέλη Νοεμβρίου τοῦ 1452, σημειώθηκε ἓνα γεγονός ποῦ ἱκανοποίησε πολὺ τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο καὶ ποῦ, γιὰ μιὰ - δυὸ μέρες, ἔκαμε κάμποσους κι' ἀπὸ τοὺς ἀνθενωτικούς νά πάψουν νά μισοῦν τὴν ἐλπίδα σωτηρίας ποῦ ἐρχόταν ἀπὸ τὴ Δύση.

Πρὶν μπορέσει ὁ Πάπας νά κάμει κάτι σοβαρώτερο καὶ πιὸ ἀποτελεσματικὸ, σκέφθηκε νά στείλει στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν καρδινάλιο Ἰσιδώρο, τὸν Ἕλληνα, τὸν παλαιὸ ἱερομόναχο καὶ ἐπίσκοπο Μονεμβασίας ποῦ εἶχα συναντήσει στὸν Μυστρά καὶ ποῦ, ἀφοῦ κατάφερε ἀργότερα νά δραπετεύσει ἀπὸ τὴ Ρωσία, εἶχε ἐγκατασταθεῖ — ὅπως κι' ὁ φίλος του Βησσαρίων — στὴν Ἰταλία. Σκέφθηκε, τάχα, ὁ ἴδιος ὁ Πάπας νά μᾶς στείλει τὸν Ἰσιδώρο ἢ ἦταν ἡ Ἑλληνικὴ ψυχὴ τοῦ Ἰσιδώρου ποῦ κατάφερε νά ἐκμαιεύσει ἀπὸ

τὸν Πάπα τὴν τέτοια ἀποστολή; Ὁ Πάπας ἔδωσε στὸν Ἰσίδωρο τὴν ἐντολή νὰ πάει στὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰ νὰ πείσει τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο ν' ἀνανεώσει πανηγυρικὰ τὸν Ἑνωτικὸν Ὄρο μέσ' στὴν ἴδια τὴν Ἀγία Σοφία. Ὁ καρδινάλιος Ἰσίδωρος θάξερε, χωρὶς ἄλλο, ὅτι ἡ ἐκπλήρωση τῆς ἐντολῆς αὐτῆς θὰ πείραζε τὸ μέγα πλῆθος τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ δέχθηκε νὰ τὴν ἐκπληρώσει. Καὶ δέχθηκε, γιατί κύριος σκοπὸς του — ὅπως ἀποδείχθηκε κι' ἀπὸ τὰ πράγματα — δὲν ἦταν νὰ ἱεουργήσει στὴν Ἀγία Σοφία, ἀλλὰ ἦταν ἄλλος. Παραπάνω ἀπὸ τὸν καρδινάλιο τοῦ Πάπα στεκόταν μέσα του ὁ Ἕλληνας. Καὶ ἦρθε ὁ Ἰσίδωρος — αὐτὸς ἦταν ὁ μέγας σκοπὸς του — νὰ πολεμήσει στὸ πλευρὸ τοῦ Κωνσταντῖνου Παλαιολόγου. Ὁ καρδινάλιος Ἰουλιανὸς Τσεζαρίνι, ὁ φίλος τοῦ Ἰσιδώρου καὶ τοῦ Βησσαρίωνος, πολέμησε καὶ σκοτώθηκε στὴ Βάρνα, χωρὶς κἀν νᾶναι Ἕλληνας. Ὁ Ἰσίδωρος ἦταν Ἕλληνας, καὶ σκέφθηκε ὅτι ἔπρεπε νὰ πολεμήσει, καὶ — ἂν ἀποφάσιζε ἔτσι ὁ Θεὸς — νὰ σκοτωθεῖ κι' αὐτός.

Γιατί δὲν ἔκαμε τὸ ἴδιο κι' ὁ Βησσαρίων; Ὡς τὴν τελευταία ὥρα περίμενα ν' ἀκούσω ὅτι ἔφθασε κι' αὐτὸς στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ ὅτι, τοῦλάχιστον, ξεκίνησε καὶ δὲν πρόλαβε νὰ φθάσει. Ὡστόσο, κι' ὅταν ἔμαθα ὅτι ὁ Βησσαρίων δὲ μιμήθηκε τὸν Ἰσίδωρο, δὲ μειώθηκε μέσα μου ὁ σεβασμὸς μου γιὰ τὸ πνεῦμα καὶ τὸ Ἑλληνικὸ του ἦθος.

13

Ὁ Ἰσίδωρος δὲν ἔφθασε στὴν Κωνσταντινούπολη μόνος καὶ μονάχα ὡς καρδινάλιος. Ἐφθασε ἐπικεφαλῆς στρατιωτικοῦ τμήματος, μικροῦ ἔστω, ἀλλὰ ἱκανοῦ νὰ προκαλέσει ἱκανοποίηση καὶ μάλιστα ἐνθουσιασμό. Τέτοια ἦταν ἡ ἔλλειψη στρατιωτῶν στὴν Κωνσταντινούπολη ποὺ οἱ διακόσιοι ἄνδρες τοῦ Ἰσιδώρου (τόσοι περίπου θᾶταν) ἔκαμαν, γιὰ ἐλάχιστες ἔστω μέρες, καὶ κάμποσους ἀνθενωτικούς ποὺ εἶχαν ξεχάσει ὅτι ὡς κάτοικοι τῆς Βασιλεύουσας ἔπρεπε νᾶναι καὶ στρατιῶτες, ν' ἀνακουφισθοῦν.

Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀφίξη τοῦ Ἰσιδώρου στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴ μεγάλη λειτουργία, ποὺ ἔγινε στὸ ναὸ τῆς Ἀγίας τοῦ Θεοῦ Σοφίας στὶς 12 Δεκεμβρίου τοῦ 1452, τὰ εἶχα μάθει ἤδη στὸν Μυστρά. Ὡστόσο, ὁ Δούκας μοῦ ἀφηγήθηκε στὴ Λέσβο (καὶ τᾶγραψε καὶ στὸ βιβλίον του) τὰ καθέκαστα μὲ τόσο ζωντανὸ τρόπο ποὺ προτιμῶ νὰ παραθέσω ἐδῶ τὴ δική του τὴν ἀφήγηση :

«Ἐστειλε δ' ὁ πάπας τὸν καρδινάλιον Πολωνίας, τὸν ποτε ἀρχιεπίσκοπον Ῥωσίας Ἰσίδωρον, ἄνδρα συνετὸν καὶ σώφρονα καὶ πεπαιδευμένον ἐν δόγμασιν ὀρθοῖς, Ῥωμαῖον τὸ γένος, καὶ αὐτὸν ἕνα τῆς ἐν Φλωρεντία συνόδου ὑπάρχοντα πατέρα τίμιον,

ὡς ὁ λόγος φθάσας ἐδήλωσε· καὶ ἐλθόντος ἐν τῇ νήσῳ Χίῳ μετὰ νηὸς μεγίστης τῶν Γενουιτῶν, ἐποίησεν ἡμέρας ἰκανάς, ἕως οὗ οἱ ἔμποροι τῆς νηὸς πραγματεύσωνται καὶ δώσωσι τὰ χρειώδη καὶ λάβωσι τὰ ζητούμενα, ἀναμένοντες καὶ ἕτερον ναῦν ἣτις ἔμελλε συμπλέειν ἄχρι Καφᾶ». (Ὁ Καφᾶς, ἕνα πολυάνθρωπο καὶ πλούσιο κέντρο ἔμπορίου, ἰδιαίτερα σιτεμπορίου, ἦταν μιὰ μεγάλη βάση τῶν Γενουατῶν τοῦ Γαλατᾶ στὸν Εὐξείνιο Πόντο, καὶ χρησίμευε καὶ γιὰ τὸν ἐπισιτισμὸ τῆς Βασιλεύουσας, πράγμα ποὺ ἔκαμε ἀκριβῶς τὸν Μωάμεθ νὰ χτίσει τὸ νέο φρούριο στὸν Βόσπορο, γιὰ νὰ παρεμποδισθεῖ ὁ ἐπισιτισμὸς αὐτός). «Ὁ καδδηνάλιος οὖν ἔχων μεθ' αὐτοῦ τῶν Ἰταλῶν ἄχρι πεντήκοντα ἐρόγευσε καὶ ἑτέρους πλείστους ἐκ τῆς Χίου Λατίνους, καὶ δὴ φανεῖσα ἡ ἐκδεχομένη παρ' αὐτῶν ναῦς, ἐξῆλθον ἐκ τῆς Χίου καὶ πρὸς Κωνσταντινούπολιν ἔπλευσαν, κατατήσαντες ἐν αὐτῇ τὸν Νοέμβριον μῆνα... Καὶ ὁ βασιλεὺς δεξιῶς ἀποδεξάμενος καὶ τιμήσας ὡς ἔπρεπεν, ἦλθον εἰς τοὺς τῆς ἐνώσεως λόγους, καὶ εὐρῶν τὸν βασιλέα εἰς τοῦτο κατανεύσαντα καὶ μερικὸς τῶν τῆς ἐκκλησίας». Ὁ Δούκας ἐπέμενε νὰ λέει ὅτι κανένας δὲν εἶχε κατανεύσει μὲ τὴν καρδιά του, καὶ ὅτι «καὶ αὐτὸς ὁ βασιλεὺς πεπλασμένως κατένευσεν». Νομίζω ὅτι, στὸ σημεῖο τοῦτο, συνήθιζε ὁ Δούκας νὰ ὑπερβάλλει. Κάμποσοι Ἕλληνες στὴν Κωνσταντινούπολη ἦταν ἀπὸ πεποίθησι φιλενωτικοί. Ὁ ἀριθμὸς τους, βέβαια, ἦταν μικρὸς μπροστὰ στὸ πλῆθος τῶν ἀνθενωτικῶν· δὲν ἀποτελοῦσαν οἱ φιλενωτικοὶ πλῆθος· ἀποτελοῦσαν ἄτομα· ὡστόσο, τὰ ἄτομα αὐτὰ δὲν ἦταν λίγα. Ὅσο γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο, εἶναι ἀδύνατο νὰ παραδεχθῶ ὅτι πῆγαινε νὰ ἐξαπατήσῃ τὸν Πάπα, καὶ ὅτι ὅλα ὅσα ἔλεγε καὶ βεβαίωνε ἦταν «πεπλασμένα». Τὸ ἠθικὸ ἀνάστημα τοῦ Κωνσταντίνου ἦταν τέτοιο ποὺ μὲ κάνει νὰ πιστεύω ὅτι, ἀπὸ τὴν ὥρα ποὺ ἀποφάσισε (κ' ἡ ἀπόφασις αὐτὴ ἀνταποκρινόταν καὶ σὲ παλαιότερες διαθέσεις του) ν' ἀνανεώσῃ πανηγυρικᾶ τὸν Ἑνωτικὸν Ὄρο, ἦταν κι' ἀποφασισμένος νὰ φανεῖ ὡς τὸ τέλος τίμιος καὶ νὰ τηρήσῃ τὸ λόγο του.

14

Ἡ ἀντίδρασις ποὺ σημειώθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅταν ἐγίνε γνωστὸ ὅτι ὁ Ἰσίδωρος ἔπεισε τὸν Κωνσταντῖνο νὰ ἐπικυρώσῃ ξανὰ τὸν Ἑνωτικὸν Ὄρο καὶ νὰ τελέσῃ μιὰ μεγάλη ἐνωτικὴ λειτουργία στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἦταν φοβερή. Οἱ μοναχοὶ καὶ «αἱ μονάζουσαι» ξεχύθησαν παντοῦ, μπῆκαν σ' ὅλα τὰ σπίτια, τρομοκράτησαν ὅσους ταλαντεύονταν, φανάτισαν ἀκόμα περισσότερο τοὺς φανατισμένους ἀνθενωτικούς, ἄρχισαν νὰ ἐπικαλοῦνται σημεῖα καὶ τέρατα, ἔκαμαν τὴν ἀπλοϊκὴ φαντασία τοῦ λαοῦ νὰ βλέπει τὴ συντέλεια τοῦ κόσμου. Ἡ λατρεία τῶν ἀζυμιτῶν μέσ' στὴν

ἴδια τὴν Ἁγία Σοφία ἰσοδυναμοῦσε, στὴ σκέψη τοῦ πλήθους, μετὰ τὴ συντέλεια.

Πίσω ἀπὸ τὴν ἀντίδραση τῶν ἀνθενωτικῶν — τῶν φανατικῶν σχισματικῶν — βρισκόταν ὁ Γεώργιος Σχολάριος πού, ὡς μοναχὸς Γεννάδιος, εἶχε κλεισθεῖ σ' ἓνα κελλί τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος. Ὁ Γεννάδιος, ἀφότου πέθανε ὁ Ἐφέσου Μάρκος ὁ Εὐγενικός, εἶχε γίνει ὁ ἡγέτης τῶν ἀνθενωτικῶν καὶ θεωροῦσε ὡς τὴν ὑψίστη ἀποστολή του νὰ τηρήσει τὴν ὑπόσχεση πού ἔδωσε στὸν ἐτοιμοθάνατο Μάρκο.

Ὅταν, λοιπόν, κυκλοφόρησε ἡ πληροφορία ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ἀποφάσισε νὰ τελεσθεῖ ἐνωτικὴ λειτουργία στὴν Ἁγία Σοφία, «τὸ σχισματικὸν μέρος» (ὅπως μοῦ ἔλεγε ὁ Δούκας) «ἐλθὼν ἐν τῇ μονῇ τοῦ Παντοκράτορος ἐν τῇ κέλλῃ τοῦ Γενναδίου, τοῦ ποτε Γεωργίου Σχολαρίου, ἔλεγον αὐτῷ· «καὶ ἡμεῖς τί ποιήσομεν;» — αὐτὸς δὲ ἐγκλεισθεὶς καὶ χάρτην λαβὼν καὶ γράψας τὴν γνώμην αὐτοῦ διὰ τῆς γραφῆς ἐδήλου καὶ τὴν συμβουλήν». Κ' ἔγραψε ὁ Γεννάδιος τ' ἀκόλουθα λόγια: «Ἄθλιοι Ῥωμαῖοι, εἰς τί ἐπλανήθητε, καὶ ἀπεμακρύνετε ἐκ τῆς ἐλπίδος τοῦ θεοῦ, καὶ ἠλπίσατε εἰς τὴν δύναμιν τῶν Φράγκων, καὶ σὺν τῇ πόλει ἐν ἧ μέλλει φθαρῆναι, ἐσχάσατε καὶ τὴν εὐσέβειάν σας; Ἰλεὸς μοι, κύριε· μαρτύρομαι ἐνώπιόν σου ὅτι ἀθῶός εἰμι τοῦ τοιούτου πταισματος. Γινώσκετε, ἄθλιοι πολῖται, τί ποιεῖτε. Καὶ σὺν τῷ αἰχμαλωτισμῷ, ὃς μέλλει γενέσθαι εἰς ὑμᾶς, ἐσχάσατε καὶ τὸ πατροπαράδοτον καὶ ὡμολογήσατε τὴν ἀσέβειαν· οὐαὶ ἡμῖν ἐν τῷ κρίνασθαι». Καὶ μοῦ ἔλεγε ὁ Δούκας ὅτι «ταῦτα καὶ ἕτερα πλείω γράψας» (ὁ Γεννάδιος) «καὶ εἰς τὴν θύραν τοῦ κελλίου αὐτοῦ προσηλώσας, ἐκλείσθη ἔνδον, καὶ ὁ χάρτης ἀνεγινώσκετο. Τότε αἱ δοκοῦσαι καθαραὶ καὶ εἰς θεὸν ἐν ὀρθοδοξίᾳ σχολάζουσαι μονάστριαι, κατὰ τὸ δοκοῦν αὐταῖς καὶ τὸν αὐτῶν διδάσκαλον Γεννάδιον, ἅπασαι σὺν τοῖς ἡγουμένοις καὶ πνευματικοῖς καὶ λοιποῖς ἱερεῦσι καὶ λαϊκοῖς τὸ ἀνάθεμα ἐξεβόησαν, καὶ τὸν ὄρον τῆς συνόδου καὶ τοὺς στέρξαντας καὶ στέργοντας καὶ μέλλοντας στέρξαι» (ἄρα, καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο) «ἀνεθεμάτισαν. Ὁ χυδαῖος οὖν καὶ ἀγοραῖος λαὸς ἐξελθόντες ἐκ τῆς αὐλῆς τοῦ μοναστηρίου ἐν καπηλείοις, κρατῶντες ἐν χερσὶ τὰς φιάλας πλήρεις ἀκράτου, ἀνεθεμάτιζον τοὺς ἐνωτικούς, πίνοντες εἰς πρεσβείαν τῆς εἰκόνης τῆς θεομήτορος, καὶ παρακαλοῦντες αὐτὴν τοῦ γενέσθαι προστάτις καὶ ἀρωγὸς τῆς πόλεως, ὡς ποτε κατὰ τοῦ Χοσρόου καὶ τοῦ Χαγάνου καὶ τῶν Ἀβάρων, οὕτω καὶ νῦν κατὰ τοῦ Μεχεμέτ· «τὴν γὰρ Λατίνων οὔτε βοήθειαν οὔτε τὴν ἐνωσιν χρῆζομεν· ἀπέστω ἀφ' ἡμῶν ἢ τῶν ἀζυμιτῶν λατρεία'».

Δὲ διάβασα ὁ ἴδιος τὰ λόγια πού ἔγραψε καὶ κόλλησε στὴν πόρ-

τα του̃ κελλιου̃ του̃ ὁ Γεννάδιος, καλώντας τὸ λαὸ νὰ ἐξεγερθεῖ. Ὁ Δούκας μὲ βεβαίωσε ὅτι εἶδε ὁ ἴδιος ἓνα ἀντίγραφο καὶ ὅτι ὁ Γεννάδιος, χρησιμοποιώντας στὴν περίπτωση αὐτὴ ἓνα λεκτικὸ ἀπλούστερο ἀπὸ κείνο ποὺ συνήθιζε νὰ χρησιμοποιεῖ, γιὰ νὰ μποροῦν οἱ φράσεις του νὰ ναι προσιτὲς καὶ στοὺς ἀπαιδευτους, ἔγραψε ἀκριβῶς (ἦ, ἔστω, περίπου) τὰ λόγια ποὺ ἐμνημόνευσα κ' ἐγὼ παραπάνω. Ἄν εἶχε δίκιο ὁ Δούκας, πρέπει ἀπὸ τὶς φράσεις τοῦ Γενναδίου νὰ βγάλω ἓνα σημαντικό συμπέρασμα. Ὁ Γεννάδιος θεωροῦσε ἀναπόφευκτη τὴν ἄλωση, ἀναπότρεπτο τὸν «αἰχμαλωτισμό», καὶ εἶχε ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1452 – ἴσως καὶ πολὺ πρὶν – περιορίσει τὴν ἀποστολὴ του στὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς ἐκείνων ποὺ ὀπωσδήποτε θὰ αἰχμαλωτίζονταν, θὰ ὑποδουλώνονταν στοὺς Τούρκους.

Δέ μοῦ περσεύει τόση ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ δύναμη, ὅση χρειάζεται, γιὰ νὰ κρίνω τὴ στάση αὐτὴ τοῦ Γενναδίου, καὶ γιὰ νὰ πῶ ἂν ἦταν μιὰ ἀνεπίτρεπτη ἠττοπάθεια ἢ μιὰ προφητικὴ στάση καθοδηγημένη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Θεό. Προτιμῶ μέσα μου νὰ δίνω τὴ δευτέρη ἐρμηνεία, ἀλλὰ δὲ μπορῶ νὰ τὴ στηρίξω παρὰ μόνο στὸ ὕφος τῶν λόγων τοῦ Γενναδίου ποὺ θυμίζει ὕφος προφητῶν τοῦ Ἰσραήλ. Ὁ Γεννάδιος ἔβλεπε, ἴσως, τετελεσμένο ὅ,τι δὲν εἶχε ἀκόμα τελεσθεῖ. Καὶ μιλοῦσε σὰ νὰ εἶχε ἢ δ ἢ πέσει ἢ Κωνσταντινούπολη.

Ἦταν, ὁμως, ὁ Γεννάδιος στὸ ὕφος τῶν προφητῶν ἐκείνων τοῦ Ἰσραήλ ποὺ εἶχαν τὸ δικαίωμα ν' ἀπειλοῦν, νὰ ζητοῦν νὰ ξεσπάσει ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ ἐπάνω στὸν ἴδιο τὸ λαὸ τους, νὰ καταριοῦνται καὶ, τρομοκρατώντας τον μὲ τὶς κατάρες νὰ προσπαθοῦν νὰ τὸν σώσουν; Εἶχε, τάχα, ὁ Γεννάδιος τὸ δικαίωμα νὰ σταθεῖ ἐπάνω ἀπὸ τὸ παρὸν τοῦ Γένους καί, προβλέποντας τὴν καταστροφὴ καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν, νὰ παροτρύνει τὸ λαὸ στὴ χρῆση μόνο τῶν ἠθικῶν ὀπλων γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς του, κηρύσσοντας ἔμμεσα τὴν ἀνυπακοή στὸν αὐτοκράτορα, ποὺ καλοῦσε τὸν ἴδιον αὐτὸ λαὸ ν' ἀρπάξει τὰ ὑλικά ὄπλα στὰ χέρια του;

Δὲν ξέρω τί ν' ἀπαντήσω. Μπορεῖ νὰ εἶχε ὁ Γεννάδιος τὸ δικαίωμα αὐτό. Τὸ ἐξωτερικὸ γεγονός ποὺ διαπίστωση εἶναι, πάντως, τοῦτο : ὅτι, ἐνῶ ὁ Ἰσίδωρος ἦρθε ἀπὸ τὴν Ἰταλία γιὰ νὰ πολεμήσει πλάϊ στὸν αὐτοκράτορα, ὁ Γεννάδιος, μολονότι ἀρκετὰ νεώτερος ἀπὸ τὸν Ἰσίδωρο ποὺ θὰ εἶχε περάσει πιά τὰ ἐξήντα του χρόνια, δὲν ἀνέβηκε, ὅταν ἦρθε ἡ φοβερὴ ὥρα, σὲ καμμιάν ἐπαλξή. Θ' ἀνέβηκε, ἴσως, σὲ κάποιαν ἐπαλξή ποὺ δὲν ἦταν ὀρατὴ καὶ ποὺ δὲ βρισκόταν στὰ ὑλικά τείχη τῆς Βασιλεύουσας. Καὶ ὑπάρχουν, ὀπωσδήποτε, καὶ οἱ τέτοιες ἐπάλξεις.

15

Τὶς ὥρες ποὺ ὁ Γεννάδιος ἔδινε τὸ σύνθημα γιὰ τὴ μεγάλη ἀντι-